فقر در خانوارهاي ايراني (با نگاهي به نتايج طرح هزينه درآمد خانواردر ايران

سيد احمد غروي نخجواني*

هدف اين مقاله، بررسي فقر در اقتصاد ايران با استفاده از آمار هزينه و درآمد خانوارها به عنوان شاخصي براي ترسيم وضعيت فقر طي سال‌هاي 1361 تا 1382 است.

اساس اين بررسي، بر اين پايه استوار است كه افزايش يا كاهش و همچنين مصرف كالاها در سبد مصرف خانوارها نشان از تغيير اوضاع زندگي آنان دارد. ملاك قضاوت درباره‌ي تغيير ساختار و روند شاخص ها نيز «نظريه‌ي انگل» دربارة رفتار مصرفي خانوارهاست كه مي گويد با بهبود اوضاع اقتصادي زندگي خانو ارها، سهم مصرف كالاهاي خوراكي كاهش مي‌يابد.

بررسي‌هاي انجام شده نشان مي‌دهد كه اوضاع اقتصادي خانوارهاي ايراني طي دو ده ة گذشته شرايط نگران‌كننده‌اي داشته است و خانوارها به شكل فزاينده اي تحت فشارهاي اقتصادي بوده‌اند. همچنين اين نتيجه به دست مي آيد كه تغيير ساختار مصرف خانوارها نه به خاطر بهبود اوضاع فقر در كشور، كه ناشي از وجود فشارهاي اقتصادي بوده است.

* كارشناس ارشد اقتصاد <Nakhjavani@gmail.com>

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

كليدواژه ها: انگل، بودجه، خانوار، خوراكي، درآمد، روستا، سوء تغذيه، شهر، فقر، كسري، كشش درآمدي، مصرف

تاريخ دريافت مقاله: 83/11/28 تاريخ پذيرش مقاله: 84/5/5

مقدمه

مبحث فقر در ايران، يكي از جذاب ترين مباحث اقتصادي و اجتماعي براي پژوهش گران و تحليل گران به حساب مي آيد، تاجايي كه مقالات بسيار زيادي در اين باره نگاشته شده است و محققان اين موضوع را از زواياي مختلف مورد بررسي قرار داده اند. آنچه جذابيت پرداختن به موضوع فقر در كشور را دوچندان مي‌كند، كاهش ميزان فقر و جمعيت كم درآمد در جهان به خصوص در كشورهاي آسيايي طي دو دهۀ اخير از يك سو و بهبود تدريجي و آرام شاخص هاي كلان اقتصاد ايران در مقياس كلان، طي سال‌هاي اخير از سوي ديگر است.

بي‌گمان شاخص‌هاي كلان مقياس اق تصادي همچون رشد توليد ملي يا درآمد سرانه* كه خود مي‌تواند نشات گرفته از افزايش درآمدهاي نفتي، بالارفتن مخارج

* هرچند درآمد سرانه طي سال هاي گذشته رشد آرامي را از خود نشان مي دهد، پس از گذشت 25 سال، به سطح سال 1357 رسيده است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

دولتي و مسايلي از اين دست باشد، نمي‌تواند شاهد مناسبي براي سنجش ميزان فقر در اقتصاد ايران تلقي گردد و بايد به سراغ شواهد آماري ديگري رفت كه به نحو شايسته‌تري ميزان بهبود يا وخيم‌تر شدن اوضاع فقر اقتصادي در ايران را اندازه گيري كند و يا به نمايش گذارد.

با اين اوصاف، نگارندگان در نوشتار حاضر به بررسي فقر در اقتصاد ايران با استفاده از آمار هزينه و درآمد خانوارها به عنوان شاخص مناسبي براي ترسيم وضعيت ف قر طي دو ده ة گذشته پرداخته اند. اساس اين بررسي، بر اين پايه استوار است كه افزايش يا كاهش و همچنين مصرف كالاها در سبد مصرف خانوارها نشان از تغيير اوضاع زندگي آنان دارد . ملاك قضاوت درباره ي تغيير ساختار و روند شاخص‌ها نيز مي‌تواند «نظريۀ معروف انگل» دربارهٔ رفتار مصرفي خانوارها باشد كه به زودي دربارۀ آن صحبت خواهد شد. چه آن كه گاه تغيير در ساختار مصرف خانوارها و كاهش سهم كالاهاي خوراكي در بودجه به عنوان دليلي مبني بر بهبود اوضاع فقر در كشور مطرح مي شود و اين مقاله به دنبال بررسي صحت و سقم اين موضوع است.

1) چارچوب نظري

با افزايش درآمد، سهم مخارج خوراكي مصرف كنندگان

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

در بودجه كاهش مي يابد.* اين نكته ايست كه توسط ارنست انگل** (Ernst Engel) و با بررسي آماري بودج ة خانوارها به دست آمده است. اساس اين يافته كه به «قانون انگل» شهرت دارد، بر اين منطق استوار است كه كشش درآمدي (Income Elasticity of Demand) تقاضاي كالاهاي خوراكي در بودج خانوار به نسبت پايين است و بدين خاطر، با افزايش درآمد، مصرف كالاهاي خوراكي به نسبت كم‌تري افزايش مي‌يابد. نتيجه آن‌كه هرچه درآمد خانوارها افزايش نشان مي‌دهد، سهم مصرف كالاهاي خوراكي در بودجه پايين مي آيد، چه آن كه اين به معناي كاهش واقعي مصرف كالاهاي خوراكي نيست، بلكه مصرف مواد غذايي هم‌پاي درآمد افزايش نمي‌يابد.***

---

* براي آشنايي بيش‌تر با اين نظريه به اين آدرس مراجعه كنيد:

<http://faculty.washington.edu/krumme/resources/engel.html>

** آماردان آلماني در قرن نوزدهم

*** طي چند دهة گذشته تحقيقات بسيار متنوعي دربارة رفتار مصرفي خانوارها در كشورهاي مختلف جهان صورت گرفته است كه همگي موي‌د نظريهٔ انگل است، تنها بحث دربارهٔ خطي يا غير خطي بودن و الگوهاي اقتصادسنجي حركت منحني مصرف خانوارهاست. خلاصه‌اي از اين تحقيقات را مي توانيد در منابع زير مطالعه فرماييد:

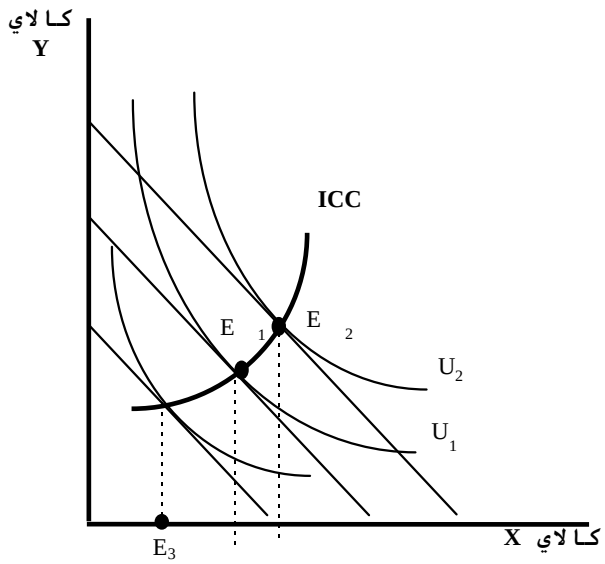
- M. Kedir, Abbi and Girma Sourafel (2005), Quadratic Food Engel Curve With Measurement Error: Evidence from a budget Survey, University of Leicester, UK

- Ian Crawford., Fran¸cois Laisney & Ian Preston (2002), **Theoretically Compatible Engel Curves and Unit**

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

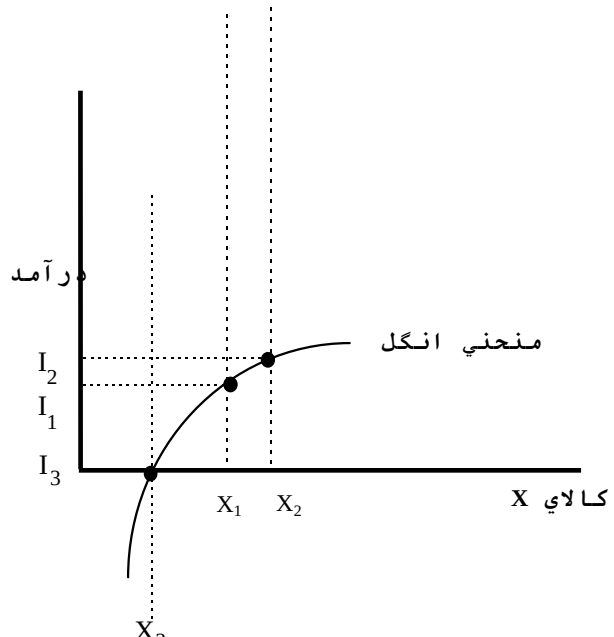
اين نظريۀ علمي توسط منحني انگل نمايش داده مي‌شود كه استخراج آن به سادگي امكان پذير است. به عنوان مثال، مي توان به شكل شماره 1 مراجعه كرد. چنان‌چه منحني‌هاي بي‌تفاوتي ميان دو كالاي X و Y ترسيم شود، در شرايط فرضي بسيار ساده، با افزايش درآمد منحني‌هاي بي‌تفاوتي در سطوح مطلوبيت بالاتر، ميزان مصرف از هر دو كالا را مشخص خواهند كرد. چنان‌چه X، يك كالاي غيرخوراكي و Y يك كالاي خوراكي باشد، ارتباط درآمد با مصرف كالاهاي غيرخوراكي (X) به شكلي خواهد بود كه در شكل يادشده نشان داده شده است.

شكل 1: استخراج منحني انگل بر اساس

- **Value Specifications**, Institute for Fiscal Studies and University College London, UK

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

براساس اين شكل، با افزايش درآمد، گرايش مصرف خانوار به سوي كالاي غيرخوراكي مي‌رود، به گونه‌اي كه افزايش مصرف كالاي X ، از افزايش درآمد بيشتر است.

بدين ترتيب و بر اساس آن چه در شكل مشاهده مي‌شود، درصد تغييرات كالاي X نسبت به درصد تغييرات درآمد يا همان كشش درآمدي تقاضاي اين كالا، بزرگتر از يك است.

شايد لازم باشد به اين نكته اشاره گردد كه كشش درآمدي تقاضا مي‌تواند مثبت (براي كالاهاي عادي) يا منفي (براي كالاهاي پست) باشد. در اقتصاد، كالاهايي كه كشش درآمدي ميان صفر و يك دارند،

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

كالاهاي ضروري و كالاهايي كه كشش درآمدي بزرگ تر از يك دارند، كالاي لوكس تلقي مي شوند (تقوي، 66:1368).

به‌عنوان مثال، نتيجة محاسباتي را كه براي كشش درآمدي تقاضاي كالاهاي مختلف در بودجه ي خانوارهاي كشور انگلستان صورت گرفته است، مي‌توان در جدول شمارة1 مشاهده كرد.*

جدول 1: كشش درآمدي تقاضا در كشور انگلستان

كالا	كشش درآمدي تقاضا
سوخت و روشنايي	0/3
مواد خوراكي	0/45
پوشاك	1/23
كالاهاي بادوام	1/47
خدمات	1/75
زغال	- 2/02
نان و غلات	- 0/50
لبنيات	0/53
سبزي‌ها	0/87
سفر	1/14
تفريحات	1/99

با اوصافي كه از نظري ة انگل و رفتار مصرفي كالاها در بودج ة خانوارها گفته شد، مي توان انتظار داشت كه با بهبود اوضاع اقتصادي خانوارها، سرعت افزايش مصرف كالاهاي خوراكي

* اين نتايج را مي‌توانيد در اين آدرس مشاهده فرماييد:
http://www.lmu.ac.uk/lbs/epia/people/beachill/index.html<>

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

آهسته‌تر شده و مازاد بودجه ، صرف كالاهاي غيرخوراكي گردد. بر عكس، روند تغيير ساختار مصرف يا اندازه گيري كشش درآمدي كالاهاي مصرفي مي‌تواند شاخصي براي سنجش وضعيت رفاه خانوارها در طي زمان باشد، بدين ترتيب كه با كاهش فقر و افزايش رفاه اقتصادي، سهم كالاهاي خوراكي در بودجة خانوارها و نيز كشش درآمدي تقاضاي كالاهاي خوراكي در دورة مورد بررسي كاهش يابد.

2) سهم كالاهاي خوراكي در سبد مصرف خانوارها

با به خاطر داشتن آن چه تاكنون دربار ة روند تغيير سهم كالاهاي خوراكي خانوارها در سبد خانوارها گفته شد، مي توان به بررسي تغييرات ساختار بودجة خانوارهاي كشور طي سال هاي 1361 تا 1382 پرداخت و براي اين منظور، از آمار هزينه و درآمد خانوارها استفاده كرد (مركز آمار ايران، 1382-1361).

نمودار شماره 1 و جدول شماره 2، سهم هزينه ي كالاهاي خوراكي در سبد مص رف خانوارهاي شهري و روستايي را در دورة يادشده نشان مي‌دهد. آنچه از اين نمودار و جدول برداشت مي‌شود، اين است كه طي بيست و دو سال، سهم هزينه خوراكي شهري از 40 درصد به 25 درصد و هزينه خوراكي روستايي از 50 درصد به 45 درصد كاهش يافته است.

در نگاه نخستين مي‌توان اين تغيير ساختار مصرف

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

خانوارها را به فال نيك گرفت و چنين پنداشت كه به فرض آن كه درآمد خانوارها طي اين دوره افزايش يافته باشد، اوضاع فقر اقتصادي آنان بهبود يافته است، اما شايد اين قضاوت پيش از بررسي اوضاع درآمد و مصرف خانوارها اندكي شتابزده باشد.

نمودار 1: سهم هزينة خوراكي در سبد مصرف خانوارهاي شهري و روستايي

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

اين مقال مي گنجد، به بررسي اقلام مصرف بودج ة خانوارهاي كشور پرداخته شود.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

جدول 2: سهم هزينة كالاهاي خوراكي در سبد مصرف خانوارهاي شهري و روستايي (درصد)

سال	روستايي	شهري
1361	52	40
1362	50	39
1363	52	39
1364	52	39
1365	56	42
1366	55	37
1367	52	44
1368	52	44
1369	49	33
1370	46	30
1371	47	30
1372	48	31
1373	49	32
1374	50	32
1375	49	29
1376	52	29
1377	52	29
1378	50	27
1379	47	26
1380	47	25
1381	46	24
1382	45	24

ماخذ: محاسبه شده از ارقام هزينه و درآمد خانوارها در سالنامه‌هاي آماري 1361 تا 1382.

3) بررسي مصرف كالاها در بودجة خانوارها

براي بررسي مصرف كالا ها در بودج ة خانوارها به اطلاعات مقداري مصرف كالاها و خدمات نياز است كه در اين زمينه هيچ گونه آماري وجود ندارد . به همين خاطر، بايد از آمار ريالي درآمد و هزين ة

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

خانوارهاي كشور بهره جست . حال آن كه بايد از اين آمار تورم زدايي (Deflating) شود تا هزين ة خانوارهاي كشور، بديلي براي مصرف كالاها و خدمات آنان باشد. به بيان ديگر، از آمار هزين ة واقعي يا تورم زدودة بودجة خانوارها، مي‌توان به عنوان شاخص مصرف كالاها استفاده كرد (مركز آمار ايران، 1361-1382) .

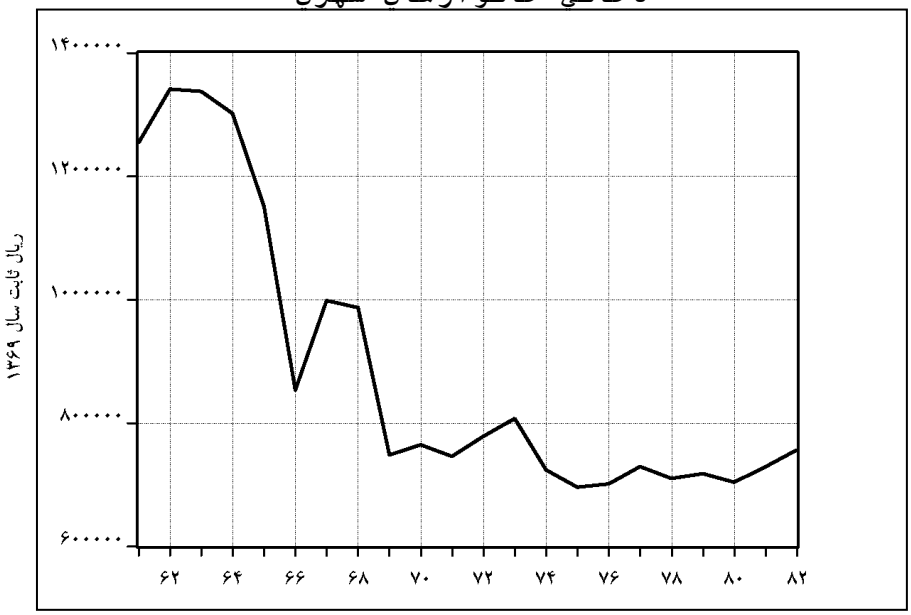
3-1) مصرف كالاهاي خوراكي خانوارهاي شهري

هزين‌ة واقعي خوراكي و دخاني خ انوارهاي شهري در ايران كه براي سال‌هاي 1361-1382 در نمودار شماره 1 ترسيم شده است، نشان مي‌دهد كه اين هزينه از سال 1362 تا كنون روندي كاهنده داشته، به گونه‌اي كه اين هزينه در مجموع ا ز سال 1361 تا 1382 نزديك به 40 درصد كاهش يافته است و اين نشان‌گر كاهش شديد مصرف مواد خوراكي خانوارهاي شهري است . اين مسئله حت ي مي‌تواند به نوعي نشان‌دهندة بروز سوء تغذيه در خانوارهاي شهري باشد.

بديهي است كه چنين شرايطي از يك سو نشان از وجود مشكلات اساسي در اقتصاد كشور و از سوي ديگر حكايت از فقر و فشارهاي مالي بر خانوارها دارد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

نمودار 2: متوسط هزينة واقعي سالانة كالاهاي خوراكي و دخاني خانوارهاي شهري

مأخذ: آمار هزينه و درآمد خانوارهاي مركز آمار ايران طي سالهاي 1361 تا 1382.

براي بررسي مصرف در كشور، مي توان از اين نيز ريزتر شد و به سراغ جزييات مصرف كالاهاي خوراكي رفت. جدول شمارة 3 مبتني بر همين هدف، محاسبه و منعكس شده است (مركز آمار ايران، 1382-1361).

اين جدول به خوبي بحران مصرف كالاهاي خوراكي خانوارهاي شهري را طي دو دهة اخير نشان مي دهد. كاهش 50 درصدي مصرف (يا هزينة واقعي) گوشت، كاهش 55 درصدي مصرف ميوه و سبزي ها، همه و همه

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

نشان‌گر مشكلات اقتصادي خانوارهاست.

جدول 3: رشد اقلام عمدة هزينة سالانة خوراكي خانوارهاي شهري در دورة 82-1361

شرح	سال 61 ريال/ جاري	سال 82 ريال/ جاري	سال 61 ريال/ سال 69	سال 82 ريال/ سال 69	رشد واقعي (درصد)
غلات، آرد، رشته و نان	46584	2006290	164608	142593	- 13/4
شير، فرآورده‌هاي آن و تخم پرندگان	42732	1103379	150996	78420	- 48
روغن و چربي ها	4713	441087	16653	31349	+ 88
ميوه‌ها و سبزي ها	81575	1810030	288251	128664	- 55/4
گوشت	107935	2713065	381396	192826	- 49/4
كل هزينه‌هاي خوراكي	355073	10642441	1254675	756392	- 39/7

ماخذ: محاسبه شده از آمار هزينة هزينه و درآمد خانوارها و شاخص قيمت‌ها در سالنامه‌هاي آماري سال 1361 و 1382

بررسي‌ها نشان مي‌دهد كه مصرف خانوارهاي كشور، تنها از ديدگاه كمي دگرگون نشده است، بلكه از نظر كيفي نيز تغييرات زيادي را تجربه كرده است، به گونه‌اي كه مشخص مي‌شود خانوارهاي كشور طي دو دهة اخير ساختار مصرف كالاهاي خوراكي خود را تغيير داده‌اند، به گونه‌اي كه تفاوت چشمگيري در

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

ساختار مصرف آنان در دهۀ شصت و هفتاد به چشم مي‌خورد. به عنوان مثال، سهم گوشت در مخارج خانوارهاي شهري طي دورۀ مورد مطالعه از 30 درصد به 25 درصد و سهم ميوه ها و سبزي ها نيز از 23 درصد به 15 درصد كاهش يافته و در عوض سهم آرد، رشته، غلات، نان و فرآورده هاي آن از 13 درصد به 19 درصد افزايش يافته است . به عبارت ديگر، بررسي تركيب هزينه‌ي خوراكي خانوارهاي شهري نشان مي‌دهد كه خانوارها به تدريج اقلام خوراكي ديگر را جايگزين گوشت و ميوه ها كرده اند. به تعبيري، خانوارها از سيري سلولي به سيري شكمي روي آورده اند (تقوي و نخجواني، 1379: 43).

نگاه هم‌زمان به نمودار ارايه شده و تغيير رخ داده در ساختار مصرف كالاهاي خوراكي در مواقع كاهش مصرف اين كالاها، نشان خواهد داد كه دليل اصلي تغيير الگوي مصرف مواد غذايي ، جبران فشارهاي اقتصادي در بودجه‌ي خانوارها بوده است.*

افزون بر اين ها، بايد توجه داشت كه اگرچه ارقام هزينۀ خانوارها، تغيير ساختار مصرف مواد

* نكته بسيار مهمي بايد بيان شود و آن، اين كه؛ برخي از اجزاي مصرفي خوراكي در بودجه به دليل ارزان بودن، تغيير ساختاري خود را به شايستگي نشان نمي دهد. به عنوان مثال، بررسي ها نشان مي دهد كه در دورۀ مورد مطالعه، مصرف ماكاروني در شهرها و روستاها به ترتيب 60 و 1100 درصد افزايش يافته است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

غذايي در بودج ة آنان را نشان مي‌ده‌د، اما اين ارقام نمي‌توان‌د كيفيت مصرف مواد غذايي را به تصوير بكشد. بر اين اساس و با كاهش مصرف و همچنين تغيير ساختار مصرف، حتي ممكن است كيفيت مصرف كالاهاي خوراكي نيز كم شده باشد.

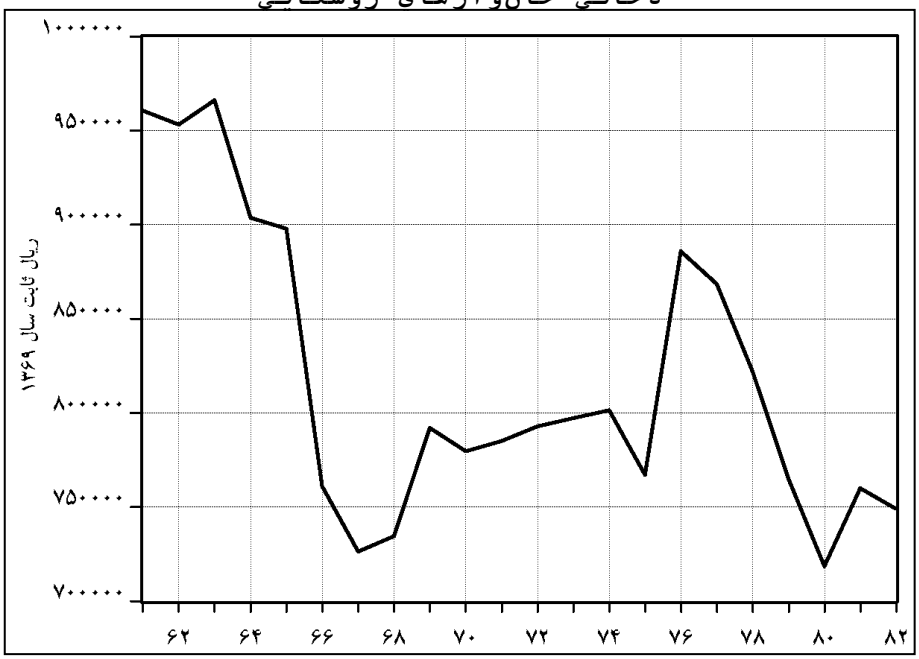
اين نكته را نيز نبايد از ذهن دور داشت كه در همة اين بررسي‌ها از متوسط آمار مصرف خانوارها استفاده شده است و بنابراين چه بسا پرداختن به مصرف خانوارهاي كشور در دهك هاي مختلف درآمدي نتايج هشداردهنده‌تري را به دست دهد.

3-2) مصرف كالاهاي خوراكي خانوارهاي روستايي

هزينة خوراكي خانوارهاي روستايي نيز مانند خانوارهاي شهري، محاسبه و در نمو دار شماره 3 ترسيم شده است. مشاهده مي‌شود كه هزين ة واقعي خوراكي خانوارهاي روستايي ، مانند خانوارهاي شهري نه تنها افزايش نيافته ، بلكه نزديك به 23 درصد كاهش داشته است (مركز آمار ايران ، 1382-1361).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

نمودار 3: متوسط هزينة واقعي سالانة كالاهاي خوراكي و دخاني خانوارهاي روستايي

جدول شماره 4 نيز ميزان تغيير مصرف اقلام كالاهاي خوراكي خانوارهاي روستايي را نشان مي‌دهد. در اين جدول مي‌توان مشاهده كرد كه برخي از اقلام عمدة اين كالاها مانند آرد و غلات *، گوشت، شير و تخم پرندگان كاهش جدي يافته است.

* آمار نشان مي‌دهد كه كاهش اقلام آرد، رشته و غلات مربوط به كاهش غلات است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

جدول 4: رشد اقلام عمده هزينه سالانه خوراكي خانوارهاي روستايي در دورة 82-1361

شرح	سال 61 ريال/ جاري	سال 82 ريال/ جاري	سال 61 ريال/ سال 69	سال 82 ريال/ سال 69	رشد واقعي (درصد)
غلات، آرد، رشته و نان	85613	2210759	302519	161960	- 46/5
شير، فرآورده هاي آن و تخم پرندگان	37299	1078530	131799	79013	- 40
روغن و چربي‌ها	7005	549924	24753	40287	+ 62
ميوه ها و سبزي‌ها	27933	1560185	98703	114300	+ 15/8
گوشت	64768	2459116	228862	180155	- 21/3
كل هزينه‌هاي خوراكي	271854	10227852	960615	749293	- 22

مأخذ: آمار هزينه و درآمد خانوارها و شاخص قيمت‌ها در سالنامه‌هاي آماري سال 1361 و1382

نگاه به ساختار هزينة خانوارهاي روستايي نيز مي‌تواند جالب باشد . بررسي‌ها نشان مي دهد كه تغيير ساختار مصرف كالاهاي خورا كي در روستاها كم‌تر از شهرهاست و شايد بتوان اين موضوع را اين

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

گونه توجيه كرد كه گروه نخست، از ابتدا نيز به دليل فقر، اقتصادي‌ترين الگو را انتخاب كرده و امكاني براي روي آوردن به الگوهاي اقتصادي‌تر را پيش رو نداشته‌اند (نخجواني، 1382: 12).

تا همين نقطه از بحث، مي‌توان به اين نكته اشاره كرد كه پس از گذشت بيست و چند سال، با انتظاري كه از بهبود اوضاع زندگي خانوارهاي كشور چه به لحاظ در حال توسعه بودن ايران و چه به لحاظ مقايسه با ساير كشورها* مي‌رود، خانوارهاي كشور تحت فشار مالي قرار داشته‌اند. زيرا در اين دوره اگر چه نمي‌توان كاهش سهم كالاهاي خوراكي در بودجه را ناشي از بهبود اوضاع فقر تلقي كرد، اما اين پرسش به ذهن مي رسد كه كاهش سهم يادشده در قبال چه كالاهايي در بودجة خانوار بوده است. پاسخ به اين پرسش، با بررسي روند مصرف كالاهاي غيرخوراكي خانوارها به دست خواهد آمد.

3-3) مصرف كالاهاي غيرخوراكي خانوارهاي شهري

عمدة اقلام اين نوع كالا ها، پوشاك و كفش، مسكن،

* به عنوان مثال، بررسي‌ها نشان مي‌دهد كه طي سه دهه (يعني سال‌هاي 1990- 1960) در تايوان، مصرف سالانه ي گوشت، ماهي و ميوه از 16، 23 و 20 كيلوگرم به 66، 42 و 100 كيلوگرم رسيده و در همين مدت، مصرف سيب‌زميني هر نفر از 62 كيلوگرم در سال به 2 كيلوگرم كاهش يافته است (Huang , Bouis, 1996).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

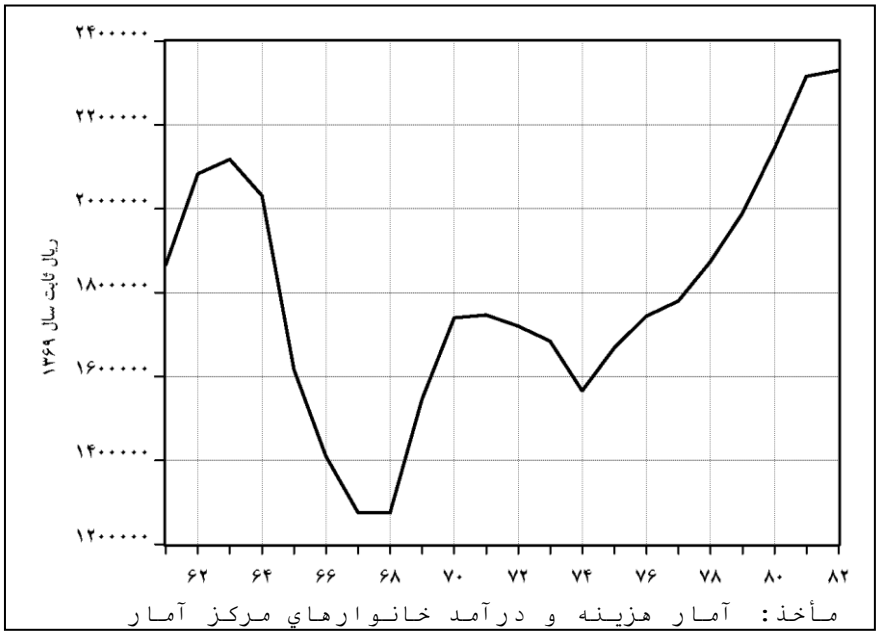
لوازم و اثاثيه، بهداشت و درمان، حمل و نقل و ارتباطات، تفريحات و سرگرمي ها و خدمات فرهنگي است. به طور كلي و با توجه به آن كه برحسب تجربه، كشش درآمدي تقاضا براي بسياري از كالاهاي غير خوراكي خانوارها بيش از يك است، با بهبود اوضاع درآمد جامعه در مراحل گذار توسعه، مصرف اين گونه كالاها روندي فزاينده خواهد داشت. وانگهي انتظار بر اين است كه به دليل وجود برنامه هاي توسعه و شكل گرفتن نيازهاي جديد در زندگي روزمرة مردم، هزينة واقعي غيرخوراكي خانوارها روندي فزاينده داشته باشد.*

با اين همه، بررسي نمودار شماره 4 نشان مي‌دهد كه مصرف كالاهاي غيرخوراكي خانوارهاي شهري كشور در دو دهة اخير دچار ركود بوده، به گونه اي كه با دگرگون شدن ساختار مصرف و ورود كالاهاي جديد به سبدمصرفي خانوارها در بيست سال گذشته، هزينة واقعي خانوارهاي شهري، تنها 25 درصد بالا رفته است (مركز آمار ايران، 1382-1361).

* به‌عنوان مثال، در دهة 1360 برخي از خانوارها تلويزيون، تلفن، مبلمان، كامپيوتر شخصي و ... نداشته و پولي را صرف مدرسه غيرانتفاعي يا دانشگاه فرزندان خود نكرده‌اند، ولي اكنون داشتن بسياري از اين ها ضروري و اجتناب‌ناپذير تلقي مي‌شود.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

نمودار 4: متوسط هزينة واقعي سالانة كالاهاي غير خوراكي خانوارهاي شهري

مأخذ: آمار هزينه و درآمد خانوارهاي مركز آمار ايران طي سال‌هاي 1361تا 1382.

حال آن كه بررسي هاي بيشتر نشان مي دهد اين افزايش مربوط به بالارفتن هزين ة كالاهايي همچون بهداشت و درمان، حمل و نقل و تحصيل و آموزش بوده است. جدول شماره 5 اين موضوع را بهتر نشان

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

مي‌دهد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

جدول 5: رشد اقلام عمدة هزينة سالانة غيرخوراكي خانوارهاي شهري در دوره 82-1361

شرح	سال 61 ريال/جاري	سال 82 ريال/ جاري	سال 61 ريال/سال69	سال 82 ريال/سال69	رشد واقعي (درصد)
پوشاك و كفش	74899	2518460	264660	193727	- 26/8
مسكن	246507	12984604	871050	998815	+ 14/6
لوازم و اثاثيه و ملزومات و خدمات خانوار	59612	2284177	210643	175705	- 16/6
بهداشت و درمان	36048	2767789	127378	212906	+ 67
حمل و نقل و ارتباطات	52973	4889255	187180	376096	+ 100
تحصيل و آموزش	7540	878949	26643	67611	+ 154
كل هزينه‌هاي غير خوراكي	528396	30346842	1867123	2334372	+ 25

مأخذ: آمار هزينه و درآمد خانوارها و شاخص قيمتها در سالنامه‌هاي آماري سال 1361و 1382

مشاهده مي‌شود كه طي سال‌هاي 1361 تا 1382، به طور متوسط مصرف پوشاك و كفش خانوارهاي كشور نزديك به 27 درصد و مصرف لوازم و اثاثي ة آنان، 17 درصد پايين آمده است . در همين مدت، هزين ة واقعي بهداشت و د رمان خانوارها 67 درصد، حمل و نقل خانوارها 100 درصد و تحصيل و آموزش آنان 154 درصد بالا رفته است . اين مسئله، نكات آموزنده اي را در پي دارد . اول آن كه كاهش هم زمان كالاهاي خوراكي خانوارها (كه به آن اشاره شد) و كالاهايي همچون پوشاك و كفش و اثاثيه و ملزومات زند گي، نشان‌دهندة افزايش فشارهاي مالي بر خانوارها و

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

ناتواني ايشان در جذب كالاهاي توليد شده توسط بخشهاي اقتصادي و توزيع فقر در جامعه است.

نكتة ديگر آن كه، تمركز مصرف خانوارها طي دو دهة اخير به سوي كالاهاي بخش عمومي اقتصاد، يعني بهداشت و درمان، حمل و نقل و ارت باطات و تحصيل و آموزش رفته است.*

* بيگمان، دسترسي به چنين كالاهايي حق مسلم مردم است . درحالي كه شواهد موجود نشانگر آن است كه← →چنين كالاهايي در اقتصاد ايران رقابت پذير گشته است . بيان چند نمونه ميتواند به درك شايسته تر موضوع ك مك كند. هم اكنون، همة كساني كه در طبقات پايين درآمدي قرار دارند، نمي توانند نيازهاي بهداشتي و درماني خود را آن طور كه شايسته است از طريق مراكز دولتي تامين كنند . در حقيقت، به خوبي مي توان به تفاوت چشمگير كيفيت مراكز درماني دولتي و خصوصي پيرد. در همين حال، در پارهاي از مناطق كشور، بديهي ترين داروها يافت نميشود، اما ثروت مندان ميتوانند بهترين متخصصان و امكانات درماني را در اختيار داشته باشند. نمونة ديگر آن كه، در بسياري از روستاها و شهرهاي كوچك، كيفيت آب آشاميدني به گونه اي است كه افراد پردرآمد به خريد آب معدني يا آب هاي تصفيه شده مبادرت مي كنند و ديگران كه توانايي مالي اين كار را ندارند، طعم نداري را در آب آشاميدني خود احساس مي كنند. حتا براي استفاده از كيفيت هواي مناسبتر بايد بهايي را پرداخت. نمونة بارز، آن كه در شهر بزرگي مانند تهران، افراد پردرآمد در مناطقي زندگي ميكنند كه آلودگي هوا به مراتب كمتر از نقاط فقيرنشين است. وانگهي، بسياري از افراد پردرآمد، آن قدر بضاعت مالي دارند كه براي دستيابي به نعمت هواي پاكيزه، روزهاي تعطيل خود را در مناطق ييلاقي نزديك شهر خود بگذرانند. آموزش نيز به عنوان يك كالاي بخ ش عمومي، كم كم خصوصي گشته است .

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

مقايسة هم‌زمان هزينه‌ي واقعي كالاهاي خوراكي و غيرخوراكي خانوارهاي شهري مشخص مي سازد كه اين دو متغير، از سال 1361 تا 1368 روندي همسان و كاهنده داشته اند، ولي پس از سال 1368 هزينة غيرخوراكي روبه افزايش گذاشته است در حالي كه

خانوارها براي اطمينان از كيفيت آموزش و شيوة برخورد با فرزندان خود به مدارس غيرانتفاعي سوق يافته اند و تعداد آناني كه با استقراض، هزينة صدها هزار تومان يك سالة فرزند خود را مي‌پردازند، كم نيست. البته، هزينة آموزش به مدارس غير انتفاعي خلاصه نمي شود، زيرا گاهي خانوارها مجبورند براي ساختن آينده‌اي روشن براي فرزندانشان، تا چند ميليون تومان هزينه كنند. قبولي دانشگاه و تامين هزينة آن براي آموزش فرزندان كه بايد يك كالاي عمومي باشد، خود سرآغاز مشكلات اساسي براي خانوارهاي فقير است . بي‌گمان، بسياري از خانوارهاي كم درآمد بايد از چنين امكاناتي چشم بپوشند و بدين ترتيب، آنان كه غني ترند، بخت بيشتري را براي تربيت فرزندان خود خواهند داشت و اين دور تسلسل ادامه مي‌يابد و كم درآمدها، كمتر مي‌توانند زمينه‌هاي ترقي اقتصادي و اجتماعي خود را بيابند و شرايطي را كه تا به حال با آن دست به گريبان بوده‌اند، تغيير دهند.

وضعيت حمل و نقل نيز همچون ديگر كالاهاي يادشده است . به سخن واضح‌تر، انتظار بر اين است كه افراد جامعه، حتي اگر فقير باشند بتوانند از حمل و نقل عمومي استفاده كنند و اين در حالي‌ست كه كيفيت حمل و نقل شهري آن قدر پايين است كه گاهي استفاده از آن غيرممكن مي نمايد. ايستادن طولاني در صف اتوبوس به عنوان يگانه وسيله‌ي حمل و نقل ارزان‌قيمت شهري و ازدحام باور نكردني مردم، دليل ساده‌ايست كه خانوارهاي كم درآمد شهري را به استفاده از خودروهاي مسافربر وامي‌دارد (نخجواني، 1381).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

مخارج خوراكي همچنان كاهش نشان مي دهد. در حقيقت، چنين به نظر مي رسد كه خانوارهاي شهري براي تامين هزينه هاي غيرخوراكي، از مخارج خوراكي خود كاسته اند. اين مسئله را چنين مي‌توان توجيه كرد كه در سال هاي جنگ، خانوارها به خاطر كمبود درآمد و محدوديت عرضه كالاها از خريد بسياري از كالاهاي بادوام محروم بوده اند و پس از پايان جنگ با صرفه جويي در مخارج خوراكي به برآوردن نيازهاي تامين نشد ة گذشتة خود پرداخته اند.

3-4) مصرف كالاهاي غيرخوراكي خانوارهاي روستايي

مخارج واقعي غير خوراكي خانوارهاي روستايي در سال‌هاي 1382-1361 محاسبه و در جدول شمارة 6 منعكس شده است. اين نمودار نشان مي‌دهد كه مخارج واقعي غير خوراكي خانوارهاي روستايي با وجود نوسانات فراوان، در سال 1382 تنها 10 درصد بالاتر از سطح سال 1361 بوده است (مركز آمار ايران ، 1382-1361). مباحث مطرح شده دربار ة خانوارهاي شهري براي خانوارهاي روستايي نيز صدق مي كند و چنين برداشت مي شود كه با وجود تغيير چشمگي ر الگوهاي مصرف روستايي در دو ده ة اخير، هزين ة واقعي مخارج غيرخوراكي اين گروه از خانوارها افزايشي از خود نشان نمي‌دهد.

جدول 6: رشد اقلام عمدة هزينة سالانة غيرخوراكي

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

خانوارهاي روستايي در دوره 82-1361

شرح	سال 61 ريال/ جاري	سال 82 ريال/ جاري	سال 61 ريال/ سال69	سال 82 ريال/ سال69	رشد واقعي (درصد)
پوشاك و كفش	61303	2239045	216618	131708	- 39
مسكن	62466	4213569	220728	247857	+ 12/3
لوازم و اثاثيه و ملزومات و خدمات خانوار	36992	1837655	130714	108097	- 17/3
بهداشت و درمان	19978	1757091	70594	103358	+ 45/7
حمل و نقل و ارتباطات	21151	2477913	74738	145759	+ 95
تحصيل و آموزش	2688	274990	9498	16175	+ 70/3
كل هزينه هاي غيرخوراكي	233536	15448182	825215	908716	+ 10

مأخذ: آمار هزينه و درآمد خانوارها و شاخص قيمتها در سالنامه‌هاي آماري سال 1361 و 1382.

البته نگاهي به اجزاي اين هزينه ها در جدول شماره 6 مشخص مي كند كه افزايش هزين ة واقعي كالاهايي همچون حمل و نقل، تحصيل و آموزش و ... با كاهش هزينه اي همچون لوازم و اثاثيه كه سهم بالايي را در اي ن هزينه ها داشته، جبران شده است (مركز آمار ايران، 1382-1361).

4) درآمد خانوارها

متوسط درآمد سالان ة خانوارهاي شهري و روستايي

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

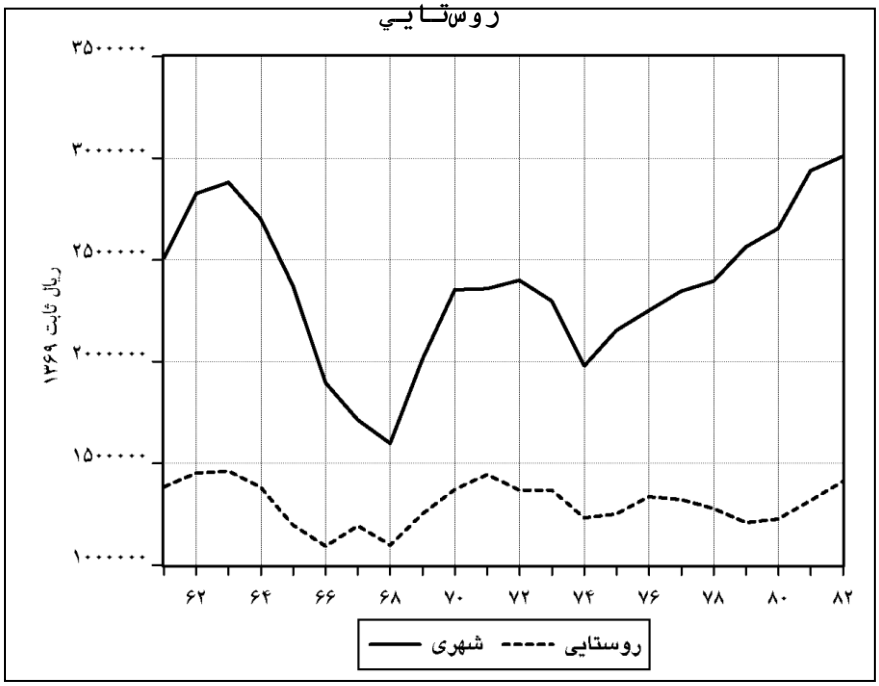
(به قيمتهاي ثابت) براي سال‌هاي 82-1361 محاسبه و در نمودار شماره 5 و جدول شماره 7 منعكس شده است. با توجه به روند درآمدي تجربه شده تو سط خانوارهاي كشورهاي در حال توسعه، چنين انتظار مي‌رود كه درآمد واقعي آن‌ها در طي زمان و همراه با اجراي برنامه هاي توسعه افزايش يابد و به تدريج نوسانات درآمدي به حداقل برسد . به عنوان مثال، روند اين متغير در بيشتر كشورهاي آسيايي موفق همچون مالزي، كره جنوبي، تايوان و... رشد سالانه‌اي در حدود 4 تا 6 درصد داشته است و اين نرخ رشد نوسان كمي از خود نشان داده است . اين در حالي است كه چنين مسئله اي، به هيچ صورت دربارة وضعيت درآمدي خانوارهاي شهري ايران صدق نمي‌كند. در اين نمودار به خوبي مشاهده مي‌شود كه در طي دورة مورد مطالعه، نه تنها براي درآمد واقعي خانوارها روندي فزاينده و مداوم يافت نمي‌شود، بلكه متوسط درآمد واقعي خانوارهاي شهري در سال 1382، حدود بيست درصد سطح درآمد آن‌ها در سال 1361 بوده است . درآمد خانوارهاي روستايي نيز پس از گذشت دو دهه، به سطح سال 1361 رسيده است (مركز آمار ايران، 1382-1361).

از مقايسه ي هم زمان درآمد خانوارهاي شهري و روستايي نيز مي‌توان شكاف درآمدي ميان اين دو گروه را مشاهده كرد و دريافت كه اين شكاف

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

درآمدي كه به دليل افت به نسبت بيشتر درآمد خانوارهاي شهري در سال هاي دهه ي 60 كاهش يافته بود، دوباره از سال 1376 به بعد رو به افزايش نهاده است. در حقيقت، در سال 1361، درآمد خانوارهاي شهري 1/8 برابر خانوارهاي روستايي بوده كه اين رقم در سال 1367 به 1/4 برابر كاهش يافته و در سال 1382 به 2/1 برابر رسيده است.

نمودار 5: متوسط درآمد واقعي خانوارهاي شهري و روستايي

مأخذ: سالنامه هاي آماري مركز آمار ايران در سال هاي 1361 تا 1382

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

چنانچه متوسط كسري بودجه ي خانوارهاي شهري و روستايي كه از ارقام تورم زدايي شد ة ناشي از تفاضل درآمد و هزين ة خانوارها به دست مي آيد، مورد بررسي قرار گيرد، اين نكته مشخص مي شود كه به طور متوسط هم ة خانوارهاي كشور طي سال هاي مورد مطالعه با كسري بودجه مواجه بوده اند و پس‌انداز تنها در دهك هاي درآمدي بالاتر از سطح متوسط كه قادرند هزينه هاي خود را پوشش دهند، صورت مي‌گيرد و افزون بر اين، در سال 1382، سطح متوسط درآمد خانوارها ميان د هك‌هاي هفتم و هشتم قرار مي‌گيرد. به بيان ديگر، در سال ياد شده، بيش از 70 درصد خانوارهاي كشور دچار كسري بودجه بوده‌اند. نكتة ديگر آن كه، سطح متوسط درآمد در دهة 60 بين دهك‌هاي مياني قرار داشته و به تدريج به سوي دهك هاي درآمدي بالاتر حركت كرده ؛ به گونه‌اي كه در اوايل ده ة 70 (مثلا" سال 1373)، متوسط درآمد خانوارها ميان دهك هاي ششم و هفتم بوده و اكنون ميان دهك هاي هفتم و هشتم قرار گرفته است. در حقيقت، تعداد بيشتري از مردم زير خط متوسط درآمد رفته‌اند. اين مسئله خود مي‌تواند به عنوان نمادي از شيوع فقر در جامعه تلقي شود.

جدول 7: متوسط درآمد سالانة خانوارهاي شهري و روستايي (به ﷼ ثابت سال 1369)

شهري	روستايي	سال
2507424	1384541	1361

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

1362	1452083	2825803
1363	1461348	2880696
1364	1383057	2700729
1365	1196964	2371872
1366	1091970	1896528
1367	1193175	1713517
1368	1098365	1598514
1369	1251067	2010547
1370	1371656	2353626
1371	1445019	2359278
1372	1368687	2400006
1373	1368685	229832
1374	123224	1978583
1375	1251606	2153304
1376	1336376	2251269
1377	1320854	2346221
1378	1277461	2395478

ادامه جدول 7

1379	1208429	2563284
1380	1226313	2654833
1381	1317065	2938215
1382	1412066	3009783

مأخذ: آمار هزينه و درآمد خانوارها و شاخص قيمتها در سالنامه‌هاي آماري سال 1361 و 1382

5) تغييرات مصرف كالاها در طبقات مختلف درآمدي

پيش از اظهار نظر دربارة «نظريهٔ انگل»، مي‌توان نگاهي به وضعيت تغيير مصرف كالاها به ازاي تغيير درآمد خانوارها در دهك‌هاي درآمدي مختلف انداخت. اين كار مي‌تواند اوضاع فقر خانوارها را از منظر ديگري بنمايانند.

محاسبة كشش درآمدي تقاضاي كالاها در بودج ة

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

خانوارها نيازمند فرصت مناسب تر و جمع آوري نمونه‌هاي آماري متنوع تر است. در حقيقت، كشش درآمدي تقاضا از محاسب ة درصد تغييرات ميزان تقاضا نسبت به درصد تغييرات درآمد به دست مي‌آيد و در محاسبات اقتصادسنجي، بسياري از محققان با تخمين رگرسيوني منحني تقاضاي كالاها، كشش درآمدي را محاسبه مي‌كنند.

اما به هر روي، مي‌توان از نسبت درصد تغييرات مصرف هر كالا به درصد تغييرات درآمد از يك دهك به دهك ديگر، به عنوان بديلي (Proxy) براي كشش درآمدي تقاضاي كالا در بودج ة خانوارها استفاده كرد.

ارقام محاسبه شده از آمار و ارقام هزينه و درآمد خانوارها در سال 1382 را مي‌توان در جدول شمارة 8 مشاهده كرد. براي درك بهتر ارقام اين جدول، مي‌توان به اين مثال توجه كرد كه در روستاها، در مقايسه‌ي دهك دوم با دهك اول، مصرف گوشت 2/01 برابرِ افزايشِ درآمد ميان اين دو دهك، افزايش مي‌يابد. يا به بيان ساده تر، اگر درآمد خانوارهايي كه در ميان اين دهك قرار دارند، X درصد افزايش يابد، مصرف گوشت آنان 2X افزايش مي‌يابد.

جدول 8: درصد تغييرات مصرف اقلام بودجه به درصد تغييرات درآمد خانوارها در دهك‌هاي مختلف هزينه‌اي سال 1382

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

دهك	كالاهاي غيرخوراكي		كالاهاي خوراكي		گوشت	
	شهري	روستايي	شهري	روستايي	شهري	روستايي
اول به دوم	1/01	1/98	0/96	1/77	1/15	2/01
دوم به سوم	1/13	1/50	0/76	1/17	0/90	1/76
هشتم به نهم	1/16	1/51	0/57	0/98	0/63	1/30
نهم به دهم	1/21	2/35	0/33	0/88	0/38	1/11

مأخذ: آمار هزينه و درآمد خانوارهاي مركز آمار ايران 1382

ارقام محاسبه شده براي كالاهاي غيرخوراكي خانوارهاي شهري و روستايي، در هم دهكهاي درآمدي بيشتر از يك محاسبه شده است و اين محاسبه با انتظاري كه از كشش كالاهاي غيرخوراكي مي‌رود، طبيعي به نظر مي رسد. بزرگي اعداد روستايي به شهري نيز نشان از اشتياق بيشتر مصرف كالاهاي غيرخوراكي در روستاها نسبت به شهرهاست.*

آنچه بسيار درخور توجه است، اعداد محاسبه شده براي مصرف كالاهاي خوراكي و گوشت (به عنوان مثال بارزي از كالاهاي خوراكي) است. قضاوت درباره ي

* براي داشتن ملاك مناسبتر دربارة كشش‌هاي درآمدي، دوباره به جدول شماره1 نگاه كنيد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

اعداد محاسبه شده بر عهد ة خوانندگان نهاده مي‌شود و تنها به اين نكته اشاره مي گردد كه اشتياق به مصرف كالاهاي خو راكي در بودج ة خانوارها به خصوص در روستاها بسيار زياد است و اين موضوع براي مصرف گوشت، به مراتب جدي‌تر است، با عنايت به تعابير اقتصادي و با توجه به اعداد بزرگتر از يك روستاها، شايد بتوان گوشت را در بودجة خانوارهاي روستايي يك كالاي لوكس در هم ة دهك‌هاي درآمدي تلقي كرد.

6) نتيجه‌گيري

با توجه به آن چه در اين نوشتار مطرح گرديد، مي‌توان چنين نتيجه گيري كرد كه تغيير ساختار مصرف خانوارهاي شهري و روستايي و كاهش سهم مخارج خوراكي نه به خاطر بهبود اوضاع فقر در كشور، بلكه ناشي از وجود فشارهاي اقتصادي بوده است؛ زيرا «نظريه يا قانون انگل» زماني مطرح مي‌شود كه مصرف كالاها در بودج ة خانوارها روندي فزاينده داشته باشد، اما آهنگ رشد كالاهاي خوراكي آهسته‌تر از كالاهاي غيرخوراكي باشد. اما همان‌گونه كه در اين جا نيز نشان داده شد، كاهش سهم مخارج خوراكي در بودج ة خانوارهاي ايراني هنگامي رخ داده است كه خانوارها مصرف كالاهاي خوراكي خود را به بهاي جبران كسري بودجه و فشار زندگي كاهش داده اند.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

در پايان به اين نكته اشاره مي شود كه با در نظر گرفتن شواهد مطرح شده، موضوع فقر در ميان خانوارهاي كشور جديست و سياستها و اقدامات صورت گرفته نتوانسته اين موضوع را بهبود بخشد و چنانچه براي اين موضوع چاره انديشي نشود، بايد در انتظار عواقب اقتصادي، اجتماعي و سياسي آن بود.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]

منابع
References

1. تقوي، مهدي (1368). **مقدمه‌اي بر تحليل هاي اقتصاد خرد**. تهران: انتشارات پاپيروس.
2. تقوي، مهدي و نخجواني، سيد احمد (1379). **روند فقر در ايران طي دو دهة گذشته**. مجموعه مقالات فقر در ايران. تهران: دانشگاه علوم بهزيستي و توانبخشي.
3. مركز آمار ايران. (1382-1361). **سالنامه‌هاي آماري كشور**. تهران.
4. نخجواني، سيد احمد (1382). **اقتصاد ايران**، تهران. مركز آموزش و تحقيقات صنعتي ايران.
5. نخجواني، س يد احمد (29 مرداد 1381). **نابرابري‌هاي پنهان در اقتصاد ايران**. تهران: روزنامه‌ي همشهري.
6. Jikun Huang and Howarth Bouis, (1996). **"Structural Changes in the Demand for Food in Asia"**, International Food Policy Research Institute.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-12]